

Van Tolsum naar Oxford en vice versa. Kort verslag van de aanleiding van het nieuwe onderzoek van de Tabula Tolsummiana¹

K.A. Worp

Summary

In this paper the author discusses the history of the discovery and first edition of a Latin text written on a wooden tablet that was found in 1914 in a mound at Tolsum, Frisia. It is explained (a) why the text's first edition from 1917 (now commonly known and cited as 'FIRA III 137'), raises questions and (b) how Anglo-Dutch cooperation produced a far more reliable text.

Voor dit verslag is allereerst een duik terug in de geschiedenis onontkoombaar. Het houten plankje (afb. 1) werd bijna een eeuw geleden gevonden tijdens het afgraven van een terp of wierde 'Groot Tolsum', ten zuid-zuidwesten van het dorp Tzum bij Franeker. Details over die opgraving staan in een bericht van de vroegere conservator van het Fries Museum, Mr. P.C.J.A. Boeles (afb. 2).² Tot op de dag van vandaag is er in de noordwestelijke periferie van het dorp Tzum een straat met de naam 'Terpzicht',³ maar die benaming heeft geen betrekking op onze terp die op ca. 6 km afstand ten zuiden van het dorp was gelegen (afb. 3).

Hoe dan ook: uit Boeles verhaal blijkt dat de opgraving van de terp in 1910 begon en dat deze plaats vond *zonder* begeleiding van beroeps-archaeologen. Het afgraven van de terpen gebeurde om commerciële redenen, terwijl de ontwikkeling van het vakgebied 'archeologie' in ons land nog een beetje in de kinderschoenen stond en deze discipline destijds zeker niet zo uitgebreid vertegenwoordigd was als heden het geval is. Boeles noemt in zijn verslag een terpbaas Piersma, hij noemt bij het afgraven betrokken arbeiders die geïnstrueerd werden om bij het afgraven naar boven komende aardewerkvondsten te verzamelen en te bewaren, en hij noemt ook een Mejuffrouw Aletta Hingst die, toen de terp verkocht werd, eigendomsrechten op die terp had en die haar vinderechten aan het Fries Museum te Leeuwarden afstond. Boeles wijdt aan haar ruimhartige opstelling enkele lovende woorden – 'ruim inzicht dat algemeen navolging verdient' – die ook nu nog sympathiek in de oren klinken.

Het plankje kwam als een van de laatste vondsten in 1914 het Fries Museum in Leeuwarden binnen, volgens Boeles gewikkeld in een krant en nog met klonters terp-klei op de oppervlakte van het hout. Volgens zijn eigen bericht (voetnoot 2) nodigde Boeles de hem bekende classicus professor Carl Wilhelm Vollgraff uit Groningen (afb. 4) uit om zich te wagen aan

Afb. 1. Voorzijde en achterzijde van het schrijfplankje van Tolsum met in witte verf de letters ingeschilderd zoals Vollgraff deze meende te lezen (naar Vollgraff, 'Romeinsche koopacte', blz. 70)

Afb. 2. Mr. P.C.J.A. Boeles (1873-1961). Foto door J.H. Slaterus, Leeuwarden, ca. 1905. Particuliere collectie (naar E. Knol, 'Ondernemende student', blz. 56)

ontcijfering van ingekraste schriftsporen die in het oppervlak van het houten plankje zichtbaar waren. Er lijkt (en dat feit is belangrijk) nimmer te zijn getwijfeld aan de gedachte dat de aard van het plankje-zelf en het daarop aanwezige schrift wezen op een herkomst uit Romeinse tijd. Met andere woorden: bij de waargenomen schriftsporen ging het dus niet om eventueel een tekst geschreven met behulp van Germaanse runen of om een tekst in het oer-Fries: die waargenomen tekst was in het Latijn. En voor het ontcijferen van zo'n tekst heeft men dus een classicus met een behoorlijke kennis van het Latijn nodig.

Hiermee raken we meteen aan twee kernvragen: welke *kwalificaties* had die professor Vollgraff eigenlijk om die ontcijferingstaak op zich te nemen, en welk *vergelijkingsmateriaal* stond hem daarbij ten dienste? Dit soort vondst in Nederlandse bodem was immers in die tijd absoluut uniek; eerst veel later zouden er bij opgravingen bij Valkenburg in Zuid-Holland, in en na de Tweede Wereldoorlog, vergelijkbare houten schrijfplankjes gevonden worden. En om een moeilijke taak als het ontcijferen van een vreemd, eeuwenoud en niet welbekend 'lopend' handschrift in een vreemde taal

Afb. 3. Tolsum (onder Tzum) in de gemeente Franekeradeel (naar W. Eekhoff, Nieuwe atlas, Franekeradeel, kaart 13)

(Latijn) op een moeilijke schriftdrager⁴ succesvol te kunnen uitvoeren zijn nu eenmaal bepaalde kwalificaties in de vorm van een min of meer gespecialiseerde opleiding en deskundigheid een randvoorwaarde.

Nu was met betrekking tot die kwalificaties Vollgraff als classicus in zekere zin een soort ‘wetenschappelijke omnivoor’. Uit zijn biografie⁵ blijkt allereerst dat Vollgraff, zoon van een hoogleraar Latijn, tussen 1908 en 1917 hoogleraar in het Klassiek Grieks aan de Groningse Universiteit was voordat hij in 1917 in diezelfde functie naar Utrecht beroepen werd. Maar tegelijk was Vollgraff ook zeer geïnteresseerd in de Oude Geschiedenis in het algemeen en in de Archeologie. In 1905-1908, dus nog vóór zijn komst naar Groningen, was hij onder andere privaat-docent aan de Utrechtse universiteit en conservator van het Oudheidkundig Museum van het Provinciaal Utrechts Genootschap, en in die laatste functie raakte hij met name deskundig op het terrein van dat Romeinse zgn. *Terra Sigillata*-aardewerk, waarover hij ook publiceerde.⁶ Dat was hetzelfde materiaal dat ook uit die terp van Tolsum te voorschijn kwam.⁷ Het ligt dus voor de hand om aan te nemen dat Boeles met betrekking tot het materiaal uit de Tolsumer terp Vollgraff allereerst als *Terra Sigillata*-deskundige in de arm

*Afb. 4. Portret van prof. dr. C.W. Vollgraff (1867-1967). Pastel door Paula Hermina Christina Nanninga-In de Betou, in 1916. (collectie Rijksuniversiteit Groningen, Universiteitsmuseum)
(foto Rijksuniversiteit Groningen, Universiteitsmuseum)*

nam en dat hij, toen er uit die terp een soort van ‘bijvangst’ tevoorschijn kwam in de vorm van een houten plankje, de bestudering hiervan eveneens aan Vollgraff toevertrouwde. Maar: tot dán toe had géén Nederlander, en dus ook Vollgraff niet, ooit met het ontcijferen van een originele antieke tekst op hout te maken gehad; Vollgraff moest zich dus eerst via zelfstudie van *vergelijkingsmateriaal* in dat ontcijferen inwerken.

Wat stond Vollgraff een eeuw geleden aan vergelijkingsmateriaal ter beschikking om de ontcijfering ter hand te nemen? Dat stelde in die tijd eigenlijk weinig voor, althans in vergelijking met de riantte hoeveelheid studiemateriaal waarover we tegenwoordig kunnen beschikken. Ik denk daarbij niet alleen aan de papyri en schrijfplankjes uit Egypte, maar met name ook aan de grote aantallen schrijftabletten uit het Engelse Vindolanda aan de muur van Hadrianus in Noord Engeland, in drie delen uitgegeven door Bowman en Thomas. Vollgraff noemt zelf:

(A) Een algemeen handboek van de kennis van het Griekse en Latijnse schrift in de oudheid en de middeleeuwen van E. Maunde Thompson, *Introduction to Greek and Latin Palaeography*, Oxford 1912 (tot op de dag van vandaag nuttig, maar wel heel sterk op de middeleeuwen en niet bijzonder op de antieke oudheid ingericht), en

(B) een gespecialiseerde monografie van H.B. van Hoesen, *Roman Cursive Writing*, Princeton NJ 1915 (eveneens meer op teksten uit een latere Romeinse tijd dan de eerste twee eeuwen van onze jaartelling ingericht).⁸

Daarnaast waren een tweetal bronnenpublicaties van vergelijkbare houten schrijfplankjes met cursief Latijns schrift beschikbaar in de vorm van:

(C.1) 155 verkoolde houten plankjes die in de 18e en 19e eeuw gevonden waren in Pompeji en Herculaneum⁹ en die (overwegend slechts met na-tekeningen, maar zonder behoorlijke foto's) samenvattend gepubliceerd waren in het *Corpus Inscriptionum Latinarum*, IVe band, 1e Supplement [1898], pp. 275-454, ‘Tabulae ceratae’, en

(C.2) 25 houten plankjes daterend uit de 2e eeuw na Chr. die tussen 1786 en 1855 waren gevonden in de buurt van het huidige dorpje Rosia Muntana in West-Roemenië, de zgn. ‘Siebenbürgische Wachstafeln’. Deze waren beschikbaar (alweer: overwegend met na-tekeningen, maar zonder echte foto's) in hetzelfde *CIL*, Band III [1873], pp. 921-960.

Ik kom op dat natekenen zo meteen nog even terug.

Vollgraff had (en dat wil ik nadrukkelijk onderstrepen) *echt pionierswerk* te verrichten dat hem tussen april 1916 en begin 1917 in beslag nam. Op 2 april 1916 meldt Vollgraff aan Boeles per brief dat hij bij eerste inspectie van het plankje de Latijnse woorden ‘bovem emit’ (in het Nederlands vertaald: ‘hij heeft een rund gekocht’) kan lezen. Begin 1917 kwam het finale resultaat van Vollgraffs zwoegen ter beschikking in de vorm van een transcriptie

van wat hij dus hield voor een in het Latijn gestelde koop- / verkoopakte van een koe, geschreven ‘ergens aan het begin van onze jaartelling’. Die transcriptie was tegelijk voorzien van een uitgebreid commentaar.

Van het pionierskarakter van zijn werk is Vollgraff zich ook zélf zeer bewust geweest. Aan het eind van de eerste publicatie van de door hem ontcijferde tekst in *De Vrije Fries* (zie vn. 9) schrijft hij: ‘Mogen anderen spoedig op hunne beurt de tabula van Tolsum onderzoeken en de hier voorgestelde lezing en verklaring hetzij bevestigen hetzij verbeteren’.¹⁰ Met andere woorden: hij hield er al rekening mee dat zijn eigen lezingen wellicht geen stand zouden kunnen houden. Diezelfde gedachte en dat voorbehoud vinden we ook terug in de aan de publicatie voorafgaande correspondentie tussen Vollgraff en Boeles die in Leeuwarden bewaard wordt,¹¹ met name in een brief van Vollgraff aan Boeles van 13 januari 1917.

Naast zijn publicatie in *De Vrije Fries* publiceerde Vollgraff korte tijd later in *Mnemosyne* een in het Latijn gesteld artikel.¹² Inhoudelijk bood dit hetzelfde als het in het Nederlands geschreven artikel in *De Vrije Fries*. Bovendien voegde Vollgraff, na overleg met Boeles, daaraan dezelfde foto toe die ook de publicatie in het artikel in *De Vrije Fries* vergezelde: een foto waarbij Vollgraff volgens eigen zeggen op de foto’s (die voor hem binnen de Groningse universiteit gemaakt waren) de schriftsporen zoals hij ze meende te zien met witte verf had aangebracht (zie afb. 1). Die praktijk had Vollgraf waarschijnlijk ontleend aan de publicatie van de plankjes uit *CIL* III en IV Suppl. 1, waarop bij een aantal plankjes eveneens de letters in wit op een zwarte ondergrond van een fotonegatief waren afgebeeld. Naar huidige maatstaven is zulk een kopie middels ‘natekenen en overtrekken’ volstrekt onbetrouwbaar en principieel af te wijzen.

Op zich leek het resultaat van Vollgraffs puzzelen en turen in grote lijnen overigens acceptabel genoeg. Het ging, zoals gezegd, om een juridisch document, meer speciaal een (ver)koopcontract van een koe opgesteld in het bijzijn van een aantal getuigen (soldaten uit het Romeinse leger). Vooral de in het Latijn gestelde publicatie van Vollgraff in *Mnemosyne* had, ondanks het feit dat rondom Nederland een wereldoorlog woedde, bij geleerden elders weerklank, al was die – vanwege de bijzonder omstandigheden in de toenmalige wereld – wel minder dan waarop men anders had kunnen hopen. Uit het eerste tiental jaren na de eerste uitgave in 1917 valt een aantal publicaties te noteren, op het Europese continent in Frankrijk door U. Boissevain in de *Revue des Études Anciennes* 21 (1919), p. 91-96, resp. door E. Cuq in de *Comptes-Rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, année 1918 (Parijs 1919), p. 265-282; in Duitsland door P.M. Meyer in het *Zeitschrift für RechtsGeschichte / Zeitschrift der Savigny-Stiftung* 39 (1921), p. 256-259, resp. door H. Finke in de *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts* 17 (1927) [Frankfurt/Main

1929], Nr. 372; in Oostenrijk door E. Weiss in het *Jahresheft des Österreichischen Archäologischen Instituts* 34 (1926) 331-346; en ten slotte in de Verenigde Staten door W.N. Bates in een het *American Journal of Archaeology* 23 (1919) p. 428; in Engeland lijkt Vollgraffs publicatie aanvankelijk geen aandacht te hebben getrokken.

In de latere (rechts)historische en archeologische literatuur komt het Tolsumer plankje regelmatig naar voren waarbij de tekst tegenwoordig meestal geciteerd wordt naar de verzameling van gelijksoortige teksten in de *Fontes Iuris Romani Antejustiniani*, band III: *Negotia*, uitgegeven door V. Arangio-Ruiz (Florence 1943), Nr. 137 (p. 438-439). Op zich zelf verdient het bijzondere aandacht, dat lange tijd (dat wil zeggen: tot de vondsten in Engeland aan de muur van Hadrianus, bij Vindolanda) het Tolsumer plankje het méést noordelijk in Europa gevonden specimen van zo'n Romeins schrijfplankje was; sowieso is het dat nog steeds voor wat betreft op het Noord-Westelijke Europese continent; uit Noord-Duitsland of Denemarken zijn dit soort objecten immers niet bekend.

Maar intussen ben ik U nog steeds een verklaring schuldig van mijn eigen betrokkenheid bij dit zeldzame object: al lang geleden werd hierdoor mijn aandacht getrokken toen ik bij het voorbereiden van mijn dissertatie op het Papyrologisch Instituut van de Leidse Universiteit bladerde door de daar aanwezige *FIRA*-uitgave van Arangio-Ruiz. Daarin vindt men onder Nr. 137 het schrijfplankje uit Tolsum onder het kopje 'Emptio Bovis Frisca' en daar wordt als datering het jaar 29 of 116 na Chr. gegeven.

Die keuzemogelijkheid tussen twee bijna een eeuw van elkaar verwijderde alternatieven viel meteen op (om bepaalde redenen ben ik als Grieks papyroloog geïnteresseerd in consuls uit de Romeinse keizertijd) en hij vraagt om enige toelichting. Vollgraff zelf las de datering in de regels 9-11 van zijn tekst als: 'Em<p>tum C(aio) Fuufio, Gn(aeo) Min-| icio co(nsulibu)s'. Fuufius was een van drie namen gedragen door de Romeinse consul Gaius Fufius Geminus uit het jaar 29 na Chr., Gnaeus Minicius hoorde bij de namen van een zogenaamde '*consul suffectus*' uit het jaar 116 na Chr. Op basis van een ingewikkelde – maar uiteindelijk niet overtuigende – redenering koos Vollgraff uiteindelijk voor de '*evidence*' (het bewijsmateriaal) geleverd door zijn lezing van de naam van Gnaeus Minicius en liet hij de '*evidence*' van Gaius Fufius als een baksteen vallen om uit te komen op een datering in het jaar 116 na Chr.

Nu moet ik even een kort intermezzo over het dateren van documenten in Romeinse tijd inlassen: al in de oudheid kende men dezelfde dateringscriteria die ook wij gebruiken: jaar, maand en dag. Wij maken voor onze jaartelling gebruik van zonnejaren en tellen deze zonnejaren naar het aantal omwentelingen van de aarde rond de zon gerekend vanaf de geboorte van Jezus Christus. De Moslimwereld telt zijn (maan-)jaren vanaf de vlucht

van de profeet Mohammed van Mekka naar Medina, in fascistisch Italië telde men onder Mussolini de jaren gerekend vanaf de mars van de fascistenaars naar Rome, en zo zijn er allerlei jaartellingen te bedenken.¹³ De Romeinen in de oudheid kenden eveneens het zonnejaar, alleen telden ze dat niet vanaf een bepaald beginpunt door,¹⁴ maar gaf men aan elk jaar een aparte, eigen benaming, namelijk 'het jaar waarin X en Y consuls waren'. Die consuls waren tijdens de Romeinse Republiek de twee hoogste functionarissen in de staat. Ze traden meestal als duo op en kunnen eventueel na verloop van een paar maanden in hun ambt opgevolgd worden door zogenaamde '*consules suffecti*' ('plaatsvervangende consuls'). Maar het eventueel optreden van die laatsten wijzigt in principe de jaaraanduiding niet, of anders geformuleerd: als de consuls X en Y tijdens hun ambtsperiode worden vervangen door een tweetal *consules suffecti* A en B, blijft de jaaraanduiding evengoed die van 'het jaar van X en Y', en wordt die niet veranderd in 'het jaar van A en B'. Ook na de overgang van de Romeinse republiek in een alleenheerschappij door keizers als Augustus en zijn opvolgers bleef die jaaraanduiding gehandhaafd. Verder valt op dat *binnen* een consulaatsdatering een *combinatie* van de namen van één 'echte' consul en van één '*consul suffectus*' schijnbaar *nergens* is aangetoond (en dat, terwijl we toch duizenden en duizenden inscripties en andere originele bronnen uit de Oudheid over hebben, waarop Romeinse consulaten overgeleverd zijn). In het algemeen is het daarom methodisch onjuist om zo'n fenomeen in een antieke bron als het ware te gaan 'verzinnen' en toch is dát nu net wat Vollgraff deed. U zult begrijpen: in Vollgraffs tekst van de schrijflank uit Tolsum steekt op dit punt een (letterlijk) zelfgemaakt historisch probleem.

Latere geleerden gingen precies aan de andere kant van het spectrum zitten en opteerden voor een vroege datering, d.w.z. ergens tussen 16 en 29 na Chr., maar zij konden dan weer niet uitleggen hoe het met de naam van die *consul suffectus* zat.

Mede met het oog op de tijd maak ik een grote sprong van het begin van de vorige eeuw tot het eind ervan: in het jaar 1998 verscheen een in het Nederlands gesteld artikel van dr. E. Slob, 'De koopakte van Tolsum', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 66 (1998), p. 25-52. Daarin pakte de auteur de datering van het plankje-zelf en de daarop geschreven tekst met behulp van moderne technologie aan, en wel (1) via analyse van het gehalte aan radioactieve koolstofatomen (de zgn. C¹⁴-analyse) en (2) via het proberen te tellen van aanwezige jaarringen (de zogeheten 'dendrochronologie'). Beide benaderingen leverden echter om bepaalde redenen onvoldoende of geen concreet resultaat op; wel kon in ieder geval de authenticiteit van het Romeinse schrijflankje worden aangetoond.¹⁵ Verder onderzocht de auteur op basis van Vollgraffs eigen tekst en van daarop gebaseerde beschouwingen door latere geleerden van binnen en buitenlandse

herkomst allerlei historische gegevens omtrent de in Vollgraffs tekst voorkomende legeronderdelen en diverse juridische frases. Met name ook onderzocht hij heel gedetailleerd een aantal nogal opvallende romeins-rechtelijke formules die met behulp van heel sterke afkortingen zouden zijn geschreven. Vollgraffs voorgestelde oplossingen van die afkortingen (waarbij hele woorden tot één letter gereduceerd zouden zijn) vormden namelijk voor sommigen rechtshistorici minder of meer omvangrijke ‘stenen des aanstoots’. Met dit alles leverde Slob werkelijk grondig en beslist ook verdienstelijk werk.

En zó zou ongeveer het laatste woord over de tekst gezegd zijn, als er niet één vraag was overgebleven waaraan de auteur géén aandacht had besteed, te weten: is Vollgraffs gedrukte tekst als zodanig eigenlijk wel betrouwbaar? Slob nam namelijk de *lezingen* van Vollgraff zonder veel (al dan niet: kritische) vraagstelling over.

Nu heeft deze spreker in de loop der tijd wel enige ervaring met antiek schrift opgedaan,⁶ en Vollgraffs product van natekenen en overtrekken wekte al lang geleden mijn twijfels, *met name* als het ging om de door de eerste (en enige) uitgever gelezen ‘onmogelijke’ combinatie van consulnamen. Toen die twijfels me werkelijk begonnen te irriteren vroeg ik in eerste instantie, een paar jaar geleden, bij dhr. E. Kramer (conservator van het Fries Museum te Leeuwarden) om een digitale foto van het object. Dat leverde destijds voor het Museum een technisch probleem op, tussen de bedrijven door viel ook nog een plotseling sterfgeval te betreuren, en de zaak bleef helaas liggen, totdat dhr. H. Laagland (Tresoar, Leeuwarden) en ik elkaar in de zomer van 2007 in Amsterdam tegen het lijf liepen en hij mij vroeg om mijn plannen betreffende de Tabula Tolsummiana. Ik kreeg gelukkig net op tijd een ‘brainwave’ en bedacht me tijdens het gesprek dat ik waarschijnlijk korte tijd later mijn collega prof. Bowman, directeur van het Oxfordse Centre for the Study of Ancient Documents en mede-uitgever van op hout geschreven Latijnse teksten uit Vindolanda, tijdens een congres in de Amerikaanse staat Michigan zou zien. Mijn idee was dat als nu (1) men in Leeuwarden eventueel bereid zou zijn om met het plankje van Tolsum naar Oxford te reizen, respectievelijk (2) collega Bowman bereid zou zijn om in Oxford het plankje te laten fotograferen met toepassing van voor de ontcijfering van de Vindolanda-tabletten ontwikkelde ‘high-tech’ methodes, ik dan misschien toch tot een meer aanvaardbare tekst van dat Friese plankje zou kunnen komen! Enige e-mail uitwisseling en een mondelinge bevestiging van gemaakte afspraken door prof. Bowman tijdens een ontmoeting in het Amerikaanse Ann Arbor (MI) waren voldoende om dhr. Kramer en Laagland eind 2007 de Noordzee te doen oversteken. Jammer genoeg was ik niet niet in staat bij die gelegenheid zelf óók van de partij te zijn. Veel belangrijker was

echter dat na enige tijd vanuit Oxford inderdaad een hele serie high-tech opnamen van het plankje (dat al weer hoog en breed in Leeuwarden terug was) ter beschikking kwam, ja zelfs veel méér dan dat: de collegae in Oxford hadden namelijk in de tussentijd hun nieuwsgierigheid niet kunnen bedwingen, ze hadden ook *inhoudelijk* naar de tekst op het plankje gekeken en waren daarbij tot de overtuiging geraakt dat Vollgraffs tekst absoluut *niet* te handhaven was. Dat leverde prompt een stimulerende en wat mij betreft zelfs opwindende uitwisseling van gezichtspunten per e-mail op, culminerend in een videoconferentie gearrangeerd tussen de Universiteiten van Leiden en Oxford; nog nooit eerder had ik zo'n circus meegemaakt en het was allemaal machtig interessant.

En als gevolg van dat alles kon eindelijk de kogel door de kerk: de Engels-Nederlandse samenwerking (zie hieronder de bijdrage van prof. A.K. Bowman en dr. R.S.O. Tomlin) leverde een schitterend concreet resultaat op in de vorm van high-tech foto's die de lezing van een geheel nieuwe Latijnse tekst mogelijk maakten. Extra verheugend was dat die nieuwe tekst ook nog eens met passende zekerheid gedateerd kon worden.¹⁷ Op de dag dat het symposium 'Het geheim van Tolsum' in Leeuwarden gehouden werd was de tekst op het plankje precies 1980 jaar en 2 maanden oud!

Gebruikte literatuur

- Boeles, P.C.J.A., 'De vondsten uit de terp "Groot Tolsum". De invoer van terra sigillata in Friesland', in: *De Vrije Fries* 25 (1917), pp. 102-125. – Digitaal via: <http://www.friesgenootschap.nl/artikelen/frame.htm?uri=dvf-0372-1917-25.pdf>
- Eekhoff, W., *Nieuwe atlas van de provincie Friesland*. Herdruk: Kruseman, 's-Gravenhage / Miedema, Leeuwarden 1970.
- Grumel, V., *La chronologie*. (Traité d'études byzantines, 1) Presses Universitaires de France, Paris 1958.
- Kamerbeek, J.C., 'Levensbericht van C.W. Vollgraff', in: *Jaarboek KNAW 1967/1968* (Amsterdam), pp. 346-354. – Digitaal via: www.digitallibrary.nl/levensberichten/search/detail.cfm?pubid=3677&view=image&startrow=1.
- Knol, E., 'Een ondernemende student: A.E. van Giffen', in: E. Knol, A.C. Bardet & W. Prummel (red.), *Professor Van Giffen en het geheim van de wierden*, Heveskes / Groninger Museum, Veendam / Groningen 2005, pp. 50-63.
- Slob, E., 'De koopakte van Tolsum', In: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 66 (1998), afl. 1-2, pp. 25-52.
- Vollgraff, C.W., 'Een romeinsche koopakte uit Tolsum', in: *De Vrije Fries* 25 (1917), pp. 71-101. – Digitaal via: <http://www.friesgenootschap.nl/artikelen/frame.htm?uri=dvf-0372-1917-25.pdf>
- Vollgraff, C.W. 'De tabella emptionis aetatis Traiani nuper in Frisia reperta', in: *Mnemosyne* 45 (1917), pp. 341-352.

Noten

- 1 Tekst van de voordracht t.g.v. het symposium 'Het geheim van Tolsum', Leeuwarden 24 april 2009.
- 2 Boeles, 'Vondsten'.
- 3 Vgl. Google Maps (<http://maps.google.nl/maps?hl=nl&tab=wl>) onder Terpzicht, Tzum.
- 4 Het gaat bij het Tolsumer plankje om ondiepe kerfsporen van een schrijfstift dóór de was van het schrijfplankje heen, in nu zwartig gekleurd hout.
- 5 Kamerbeek, 'Levensbericht van C.W. Vollgraff'. Kamerbeek was een leerling van Vollgraff; schrijver dezes genoot zijn opleiding in Amsterdam bij Kamerbeek en is dus in zekere zin een geestelijk erfgenaam van Vollgraff.
- 6 Vgl. Kamerbeek, 'Levensbericht van C.W. Vollgraff', voetnoot 8.
- 7 Vgl. de titel van Boeles' artikel: 'De vondsten uit de terp "Groot Tolsum". De invoer van terra sigillata in Friesland'.
- 8 Overigens is het treffend dat dát boek ondanks de om Nederland heen woedende Eerste Wereldoorlog toch snel tot in Groningen doordrong.
- 9 Al dit materiaal dateert van voor de uitbarsting van de Vesuvius in 79 na Chr.
- 10 Vollgraff, 'Koopakte'. 101.
- 11 Ik ben dhr. H. Laagland BA zeer dankbaar voor door hem ter beschikking gestelde fotokopieën van Vollgraffs brieven aan Boeles.
- 12 Vollgraff, 'De tabella emptionis'. *Mnemosyne* was (en is) een te Leiden uitgegeven tijdschrift dat zich speciaal op binnenlandse en buitenlandse classici richt(te). Destijds werd hierin veelal in het Latijn gepubliceerd.
- 13 Diverse handboeken leveren verdere informatie over het onderwerp 'Jaartelling in de Oudheid'; zie b.v. Grumel, *La chronologie*.
- 14 De *Ab urbe condita*-jaartelling met 754/3 v. Chr. als uitgangspunt stamt eerst uit post-klassieke tijd.
- 15 Voor details, vergelijk Slob, 'De koopakte van Tolsum', 27-29.
- 16 De behartenswaardige Griekse tekst op dit houten plankje (T. Mich inv. 29974) luidt in Nederlandse vertaling: 'Letters zijn het belangrijkste begin van begrip'.
- 17 De in de nieuwe lezing aangetroffen consuls-datering laat zich uitstekend verenigen met het resultaat van het door dr. E. Slob eerder geëntameerde 'C14'-onderzoek.